

ІНДУЇЗМ І СУЧАСНА ЕКОНОМІКА

Досліджено взаємозв'язки сучасної доктрини економіки ринкового типу та основних принципів індуїзму, здійснено оцінку динаміки і генезису основних економічних категорій (власність, багатство, бідність, гроші, податки, прибуток тощо) у контексті індуїстського віровчення, проведено ряд порівнянь цих понять.

Економіка і релігія – два виміри людського існування, які, на перший погляд, між собою практично не пов'язані. Через прагматизм першої та ірраціональність другої в науці та світській свідомості вони сприймаються як два паралельних світи. Економічна наука сотні років шукає та вивчає причинно-наслідкові залежності між різними прагматичними аспектами життя homo oeconomicus, релігія ж прагне наповнити його духовно-етичними складовими, що, відповідно, створює об'єктивні підстави для формування мотивованого стереотипу про те, що між ними не існує сталого зв'язку і взаємопроникаючого впливу. Проте чи так це насправді, і чи здатна економічна наука властивими їй традиційними методичними засобами раціонально пояснити все, що відбувається у світовому господарстві? Періодичні економічні кризи, які впливають на глобалізований світ, безробіття і невпинна інфляція, по суті, є переконливими аргументами, які свідчать, що економічна наука так і не зуміла повністю розв'язати всі теоретичні та прикладні проблеми господарського устрою сучасного суспільства. Певні фактори залишаються за межами її уваги, про релевантність, силу та механізм впливу яких ми можемо лише здогадуватися. Пошук цих факторів і включення їх у поле зору науковців – найактуальніші із завдань, які стоять сьогодні перед економічною наукою.

Які ж додаткові фактори можна розцінювати як потенціально важливі агенти світогосподарського розвитку? Сучасну економіку не можна вважати явищем природи, на відміну від, наприклад, гравітації, чії закони діють не залежно від наших бажань. Ця система створена людиною, яка не є взірцем досконалості і якій властиво помилятися. Очевидно, саме тому першопричину недосконалості сучасної економіки слід шукати саме в людині та в системі тих відносин, які вона генерує¹.

Світовий цивілізаційний досвід демонструє, що мораль, культура, мода і традиції як чинники суспільного та економічного розвитку зазнають постійних якісних і структурних змін, а релігія залишається відносно стабільною домінантою, яка до того ж збільшує свій вплив на суспільні настрої і поведінкові норми; він стає дедалі помітнішим, поліфонічним, отже – і діє на стан економіки світу і національних економік окремих країн. Слова німецького соціолога Макса Вебера, сказані мало не сто років тому² про те, що однією з визначальних детермінант

¹ Див.: Введение в духовную экономику (<http://www.pravednost.org/Article.aspx?cid=141&pid=105>).

² У 1916–1919 рр. М. Вебер публікує серію статей, об'єднаних спільною назвою “Господарська етика світових релігій”, де і висловлює відповідну думку.

господарської етики є релігійна зумовленість нашого життя, авторитетно окреслюють взаємний і складний зв'язок між економікою і релігією ³.

Зв'язок сучасної економіки із системами світоглядних і релігійних аспектів життя людини, на перший погляд, є не надто очевидним. Проте новітня історія саме економічної науки свідчить про той факт, що її розвиток сьогодні відбувається в особливий спосіб – шляхом синтезу різних предметних галузей знань і сфер діяльності сучасної людини, які, здавалося б, тісно змістовно не кореспондують.

Європейська й американська економічні субкультури і традиції не без підстав претендують на те, що саме вони визначають вектор світового економічного розвитку. Проте чи тільки вони?

Згідно з даними демографічної статистики, на початок квітня 2011 р. населення Індії дорівнювало 1,21 млрд. чол. ⁴, або близько 17% загальної чисельності жителів нашої планети. З огляду на те, що індуїзм в Індії офіційно сповідують майже 83% ⁵ усього населення, кількість його послідовників у країні вже сьогодні перевищує 1 млрд. чол. Крім того, прихильники та послідовники індуїзму становлять значну частку населення таких країн, як Бангладеш, Шрі-Ланка, Пакистан, Індонезія, Сінгапур, Маврикій, Фіджі, Суринам, Гайана, Тринідад і Тобаго, Великобританія, Канада й США. Індуїзм – третя (після християнства та ісламу) за кількістю послідовників релігія світу ⁶. За оцінками різних експертів, уже в період від 2030 до 2040 р. Індія ⁷ (а з нею й індуїзм), імовірно, вийде на перше місце у світі за чисельністю населення, випередивши Китай ⁸.

Індія та світова економіка. Згідно з даними Міжнародного валютного фонду ⁹ та Всесвітньої книги фактів ¹⁰, номінальний ВВП Індії у 2010 р. дорівнював 1,43 трлн. дол., що дозволило країні посісти 11-те місце в глобальному світовому економічному рейтингу. Альтернативний глобальний рейтинг ¹¹, сформований на основі показника ВВП, розрахованого за паритетом купівельної спроможності, за той самий період виводить Індію на високе 4-те місце у світі після США, Китаю та Японії. Розрахункове значення ВВП Індії в другому випадку становить 4,046 трлн. дол. При цьому у 2009 р. темп приросту ВВП країни, розрахований за паритетом купівельної спроможності, був одним з найвищих серед провідних національних економік і становив, за деякими оцінками ¹², 7,7%

³ Див.: В е б е р М. Хозяйственная этика мировых религий (http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/vebobr/02.php).

⁴ Див.: Statistical Highlights (<http://www.indiastat.com/news/375/statistical-highlights.aspx>).

⁵ Див.: Население Индии, ее численность (<http://bhay.ru/page/15/>).

⁶ Див.: Major Religions of the World Ranked by Number of Adherents (http://www.adherents.com/Religions_By_Adherents.html).

⁷ Див.: Китайцы и индусы: кого больше? (http://community.livejournal.com/kitai_ru/140498.html).

⁸ Див.: Количество индусов к 2030 году может превысить число китайцев (<http://mycityua.com/news/world/2011/04/01/160239.html>).

⁹ Див.: World Economic and Financial Surveys. World Economic Outlook Database (<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/02/weodata/weorept.aspx>).

¹⁰ Див.: The World Factbook. Central Intelligence agency (<http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2195.html>).

¹¹ Див.: ВВП по паритету покупательной способности (по ППС) 2010. Страны мира (<http://iformatsiya.ru/tab1/542-vvp-po-paritetu-pokupatelnoj-sposobnosti-po-pps-2010.html>).

¹² Див.: The World Factbook. Central Intelligence agency (<http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2195.html>).

рівня попереднього року (а показник реального приросту ВВП за цей період був ще вищим – 8,3%)¹³.

Порівняння економічної та демографічної компонент розвитку однієї тільки Індії (тобто без урахування інших країн, які також сповідують індуїзм) наштовхує на думку, що, цілком можливо, уже в найближчій перспективі світ може скоригувати свою економічну планетарну орієнтацію. До традиційно домінуючих (прохристиянського та проісламського) векторів геополітичної та економічної першості вже в середині цього століття, імовірно, долучиться індуїстський.

Викладене і визначає тему, мету і завдання нашого дослідження. Дана стаття не претендує на вичерпне тлумачення природи зв'язку індуїзму з основними структурними компонентами сучасної економічної доктрини. Це, скоріше за все, панорамний аналітичний погляд на заявлену проблему, спроба окреслити взаємозалежності між цими вагомими суспільними інститутами і спосіб оцінити силу їх кумулятивного впливу на цивілізаційний поступ homo oeconomicus.

Дослідження визначеного нами предмета в цілому, в методичному плані, використовує системний підхід і структурно-функціональний метод розгляду тематично актуальних проблем і категорій даної статті. Опис взаємозв'язку між індуїстською релігійною свідомістю і глобальними економічними проблемами сучасності вимагав застосування в процесі наукового пошуку також елементів соціокультурного, емпіричного, статистичного і компаративного підходів. Через міждисциплінарний характер дослідження були потрібні досягнення і висновки сучасної економіки, статистики, релігієзнавства, філософії релігії, демографії, частково – соціології, культурології, політології, теорії міжнародних відносин, історії тощо.

При пошуку та описі взаємозалежностей між індуїзмом і сучасною економічною доктриною розвитку суспільства треба мати на увазі ряд принципових і визначальних застережень:

1) на думку теологів, дотепер (навіть в Індії) ніхто не зумів вичерпно, чітко окреслити змістові, філософські та світоглядні межі самого індуїзму;

2) традиційна концепція релігії, характерна для її монотеїстичних різновидів (їудаїзму, християнства, ісламу), зовсім не підходить для визначення природи індуїзму і, відповідно, його економічної складової;

3) в індуїзмі відсутня церковна організація, загально визнаний глава, собор чи інша централізована ієрархічна структура, які покликані розв'язувати різні інституційні питання життя людини;

4) для індуїзму характерна дуже широка поліфонія його автентичних першоджерел¹⁴, що одразу розширює сферу аналітичного пошуку точок його дотику до проблем сучасної економіки;

5) існуючі інсталяції, коментарі й тлумачення індуїзму зазвичай зорієнтовані на розкриття його теологічного змісту, і економічна складова в них присутня, в кращому випадку, лише в загальному його контексті, а не як самостійна компонента дослідження.

¹³ Див.: Реальный темп роста ВВП стран мира в 2010 году. Страны мира (<http://iformatsiya.ru/tab1/543-realnyj-temp-rosta-vvp-stran-mira-v-2010-godu.html>).

¹⁴ Система класифікації священних індуїстських текстів є достатньо складною і охоплює велику кількість першоджерел, проте найбільш авторитетними з них вважаються Веди, Упанішади та Пурани. Крім того, індуїстська традиція визнає такими, що несуть у собі божественне одкровення, ще й деякі епічні твори (“Махабхарата”, “Рамаяна”).

Якими ж економічними ідеями насичений індуїзм як форма релігійного культу та світоглядно-філософського сприйняття реальності, чим він відрізняється від інших світових релігій (стосовно його впливу на економічне облаштування життя сучасної людини)?

Про актуальність економічної складової в загальній філософській конструкції індуїзму може свідчити вже той факт, що фундаментальна тріада життєвих цілей (дхарма, артха і кама) індуса – тріварга¹⁵ – включає в себе цілком матеріальну компоненту. Власне “артха” в дослівному перекладі із санскриту означає “користь”, або “вигода”. Найбільш повно матеріальні аспекти життя індуса висвітлено в “Артхашастрі” – давньоіндійському політекономічному трактаті, який хоч і не належить до канонічних джерел індуїзму, проте сповнений його філософським духом і визнається індологічною наукою дуже авторитетним автентичним джерелом.

Однією з найбільш вдалих форм адаптації індуїзму до умов та викликів сьогоденної економіки глобалізованого світу стала концепція так званої **Духовної економіки**. Її автором прийнято вважати Є. М. Дханешвара Прабху (Дханешвара даса), який на основі глибокого аналізу різних індуїстських першоджерел, таких як “Бхагават-Гіта”, “Шрїмад-Бхагаватам” (“Бхагавата-пурана”), “Шрї Ішопанішад” тощо, і книг Шрїли Прабхупади¹⁶ спробував синтезувати якісно нову модель сучасної економіки, наповнену духом індуїзму¹⁷.

Творці ідеї Духовної економіки підкреслюють, що в її теологічній першооснові – “Бхагават-Гіті” (Б. Г.) – багато економічних категорій, і про економіку як сферу людської діяльності йдеться, щонайменше, в 30 різних віршах. Проте ці економічні категорії існують там, так би мовити, “заочно”, тобто не в тому форматі, до якого ми звикли через певну матеріальну та культурологічну зумовленість нашого життя і свідомості. Наприклад, поняття “попит” у цьому контексті розглядається як вияв наших повсякденних бажань, пов’язаних з матеріальною свідомістю.

Однією з найбільш “протестних” категорій у конструкції моделі Духовної економіки є власність. Якщо приватна власність і приватний інтерес для капіталістичної економіки виступають її основними мотиваторами, то індуїстська інтерпретація радикально відрізняється за змістом. У гл. 2 “Бхагават-Гіти” знаходимо звернення Крїшни¹⁸ до Арджуни¹⁹: “Ти маєш право виконувати свій обов’язок, однак плоди твоїх дій не належать тобі. Ніколи не вважай себе причиною результатів своєї діяльності й ніколи не ухиляйся від виконання обов’язку... Хай не хвилює тебе успіх або невдача... Великі мудреці, бгакти, що віддано служать Кршні, звільняються з коловороту народження і смерті, бо зреклися плодів діяльності в матеріальному світі” (Б. Г. 2.47-48, 51)²⁰.

¹⁵ Учення про триєдину сукупність життєвих цілей індуса.

¹⁶ Шрїла Прабхупада (1896–1977 рр.), Абхай Чаранаравінда Бхактиведанта Свами Прабхупада – індуїстський вайшнавський релігійний діяч, автор, коментатор та перекладач священних писань індуїзму, засновник Міжнародного товариства свідомості Крїшни.

¹⁷ Концепція Духовної економіки була вперше викладена Є. М. Дханешвара Прабху (Дханешвара даса) у книзі «Введение в принципы и практику Духовной экономики – экономической системы, основанной на “Бхагавад-Гите”» у 1992 р. Пізніше (у 1994 та 2006 рр.) вона була розвинута і доповнена автором.

¹⁸ Крїшна, Кршна – один з восьми аватарів (втілень) Бога Вішну в індуїзмі.

¹⁹ Арджуна – співрозмовник Крїшни у “Бхагават-Гіті”.

²⁰ Тут і далі цит. по: Бгактиведанта Свами Прабхупада А. Ч. Бхагавад-Гіта як вона є. Ленінград, Бгактиведанта Бук Траст, 1990.

Індуїзм, культивуючи заняття економічною діяльністю (виробництвом), взагалі вписує його в релігійний контекст обов'язку і водночас заперечує приватну власність та приватний інтерес в такому сенсі, як їх визначає традиційна, або, як її називає Дханешвара дас, “атеїстична економіка”. Шріла Прабхупада у своїх поясненнях до вірша 47 гл. 2 “Бхагават-Гіти” чітко розставляє акценти і щодо проблеми власності, і щодо обов'язку: “Господь радить Арджуні не бути бездіяльним. Навпаки, йому слід виконувати обов'язок, не переймаючись результатами своїх дій. Якщо людина прив'язується до результатів своєї праці, вона стає причиною дії. Тому вона насолоджується або страждає, залежно від результатів своєї діяльності”²¹.

У гл. 4 того ж теологічного джерела написано: “Відмовившись від будь-якої прив'язаності до наслідків своєї діяльності, завжди вдоволений і незалежний, він не чинить ніяких корисливих дій, хоча й зайнятий повсякчас різноманітними справами. Така обізнана людина діє, цілком владаючи своїм розумом та інтелектом. Вона зреклася самого поняття про володіння тим, що їй належить, і трудиться лише для життєво необхідного. На людину, що так працює, наслідки гріховних вчинків не впливають” (Б. Г. 4.20-21). Коментарі Шріли Прабхупади вірша 21 гл. 4 ще більш красномовні й однозначні: “Якщо рука виконує якусь роботу – це не її власне бажання, але вона діє в інтересах усього тіла... У своїх діях вона (людина. – К. В.) уподібнюється деталі машини. Як деталі механізму потребують мастіння й чищення для підтримання своєї працездатності, так і людина у свідомості Кршни підтримує своє існування тільки на те, щоб бути здатною до трансцендентного любовного служіння Господу... Подібно до тварини, вона нічим не володіє і не претендує навіть на власне тіло. Жорстокий власник інколи навіть убиває тварину, що належить йому, і тварина не перечить цьому. Нема в неї ніякої реальної незалежності. Людина у свідомості Кршни... не відволікається на якісь оманні матеріальні принади... Заради грошей, необхідних на підтримання тіла і душі, вона не йде на обман, і тому гріх минає її”²². Коментуючи ці філософсько-релігійні тропи і щодо людини як руки, частини великого цілісного механізму (тобто гвинтика, для прикладу), покірної тварини тощо, мимоволі спадає на думку, що така “духовна” економіка у нас у країні існувала, і не тільки в теорії, а й реально, і добре відома нам “експериментальна” модель “працювала” цілих 70 років.

Концептуальна дискусія між “матеріалістичним” ринковим і “духовним” індуїстським типами економіки не є такою однобічною, як це може здатись із зазначеного вище. Ідеологи “чистого” капіталізму взагалі важко сприймають і переконливі аргументи послідовників концепції Духовної економіки індуїзму. Конкуренція як форма змагальної взаємодії виснажує суспільство, спонукає його до непродуманих і зайвих витрат. Так, за оцінками деяких експертів, у 2010 р. глобальні витрати на рекламу зросли на 10,6%²³, а світові витрати на рекламу, що є лише одним з багатьох засобів конкурентної боротьби, становили 503 млрд. дол., які можна було б витратити з користю для суспільства, наприклад, направити на боротьбу з масовим голодом, який набуває планетарного масштабу. Генеральний

²¹ Там же, с. 120–121.

²² Там же, с. 222.

²³ Див.: http://www.publicity.kiev.ua/catalog/Analitika/Nielsen__V_proshlom_godu_globalnie_rashodi_na_reklamu_virosli_na_10_6.html.

директор ФАО ООН Жак Діуф зазначив ²⁴, що ще у 2009 р. у світі налічувалося понад 1 млрд. чол., які систематично стикаються з проблемою голоду. Водночас (і це частина того ж індуїстського аргументу), за приблизними підрахунками експертів ООН, навіть 1/10 витрат лише на рекламу вистачило б, щоб зменшити кількість голодних на планеті вдвічі! Проте егоїстичні приватні інтереси, що рухають механізм капіталістичної економіки, не дозволяють на практиці перейти до якісно іншої моделі устрою економічного життя суспільства. Виникає логічне і “незручне” для адептів ринку запитання: що краще – жорстка капіталістична конкуренція, яка сповідує принцип “кожен для себе і за себе”, чи духовне співробітництво, що спирається на принцип “кожен для всіх”? Звісно, формат і тема нашого дослідження залишають осторонь цієї наукової полеміки контраргументи у відповідь, хоча вони, безперечно, є ²⁵.

Фундаментальну економічну проблему обмеженості, рідкості та вичерпності ресурсів – першопричину необхідності альтернативи у виборі та конкуренції як об’єктивного явища сучасної економіки – індуїзм обходить за рахунок ідеї “аскенізації” (аскези ²⁶) життя людини. Через мінімізацію людських потреб зменшується необхідна для їх задоволення кількість залучених ресурсів і, відповідно, знімається гострота конкурентних відносин між усіма їх учасниками. Конкуренція як спосіб змагальної взаємодії економічних агентів в умовах зменшення консолідованих споживчих запитів суспільства начебто втрачає актуальність, на перший план виходить якісно нова формула співпраці і взаємодії, яку можна записати у вигляді нелогічної залежності: $1+1=3$, що включає яскраво виражений у такий спосіб синергетичний ефект. Його “антиконкурентна” природа (з позиції індуїзму) проявляється в тому, що за таких обставин “конкурентне” бажання відібрати у когось ресурси, ринки чи можливості заміщується прагненням віддати, доповнити чи поділитися. Теоретично така “індуїзована” модель розв’язання проблеми жорсткої конкуренції, властивої ринку, виглядає начебто гармонійно, аргументовано і соціально привабливо. Проте це лише в теорії. Гіпотетично найбільш доказовим показником, що засвідчує наявність синергетичного ефекту в економіці, можна вважати показник ВВП на душу населення, який дає можливість оцінити рівень продуктивності праці, що склався в умовах національної економіки і робить показники ВВП різних країн реально порівнянними. Згідно з даними МВФ ²⁷, у 2010 р. за показником ВВП на душу населення, розрахованим за паритетом купівельної спроможності, Індія посідала аж 127-ме місце у світовому рейтингу із значенням 3290 дол., а за аналогічним показником, розрахованим ЦРУ ²⁸ за той самий період, – аж 163-тє (при тому, що розрахункове значення ВВП становить

²⁴ Див.: Всемирный день продовольствия, 16 октября 2010 года. Единство в борьбе с голодом (<http://www.fao.org/getinvolved/worldfoodday/ru/>).

²⁵ Автор має на увазі те, що капіталістична конкуренція сприяє суспільному і технологічному прогресу в цілому, дає споживачеві реальну можливість вибору, змушує учасників конкурентних змагань підвищувати якість продукту і ощадливо використовувати обмежені ресурси саме через постійну наявність альтернативи у їх використанні – те, що не отримає один, дістанеться іншому.

²⁶ Аскеза (аскетизм) – вид духовної практики в індуїзмі, який передбачає навмисне самообмеження чи дотримання виконання важких обітниць, пов’язаних з ним.

²⁷ Див.: World Economic and Financial Surveys. World Economic Outlook Database. International Monetary Fund (<http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/02/weodata/weorept.aspx>).

²⁸ Див.: The World Factbook. Central Intelligence agency (<http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2004rank.html>).

3400 дол. на душу населення). Приваблива концепція синергетичного ефекту індуїстської Духовної економіки, на жаль, не дістає емпіричного підтвердження не тільки в реальній економіці, але навіть на рівні соціально-економічних експериментів. Ідеться про створене в Нью-Йорку в 1966 р. з ініціативи Шрілі Прабхупади Міжнародного товариства свідомості Крішни. Попри його незаперечні успіхи в суто теологічному і соціальному вимірах, у галузі реальної економіки, як визнає сам Дханешвара дас, особливого прогресу немає: “...Як показує досвід, протягом останніх десяти років ISKCON²⁹ у США робить серйозні спроби підтримати те, що було створено протягом початкових п’ятнадцяти років, “поступаючись” статусу західної культури, віддані (тобто послідовники відповідної версії індуїзму. — К. В.) теж займаються придбанням”³⁰, тобто підпадають під вплив традиційної системи ринкових цінностей. Але разом з тим автор концепції Духовної економіки собі ж і заперечує, зазначаючи, що “однією з чудових характеристик духовної діяльності є те, що для її реалізації немає матеріальних перешкод. Тому вона завжди доступна”³¹. Через невідповідність узагалі гармонійної та серйозної концепції Духовної економіки її реальним проявам, вона частково зміщується з площини прагматичної у вимір теоретичної схоластики і має певні утопічні характеристики.

Споконвічні економічні проблеми багатства — бідності³² і нерівності також не залишилися поза увагою індуїзму. Попри те, що в обох проблемах є певний спільний соціальний контекст, який, на перший погляд, мав би забезпечувати і спільну логіку їх розв’язання, індуїзму вдається, як не дивно, засудивши багатство, зберегти ідею соціально-кастової диференціації суспільства. Незважаючи на декларацію ідей соціальної рівності, офіційно закріплену конституцією незалежної Індії ще в 1950 р., тисячолітня індуїстська традиція на практиці досі зберігає доволі жорстку соціальну структуру суспільства³³, яка ґрунтується саме на варново-кастовому принципі (брахмани³⁴, кшатрії, вайшії, шудри) його облаштування (Б. Г. 4.13). Проте фактична соціально-економічна нерівність варново-кастового суспільства не визначається як така, а подається як форма своєрідної “спеціалізації” соціальних груп, в основі якої лежить дхарма³⁵. Релігійна теза про те, що краще добре виконувати свій обов’язок, ніж погано — чужий, з одного боку, фіксує цю спеціалізацію окремих варнових груп суспільства, а з другого — замикає їх зсередини і, так би мовити, “локалізує” ідею рівності і справедливості в економічних питаннях лише у межах кожної з каст.

²⁹ ISKCON (англ. International Society for Krishna Consciousness) — Міжнародне товариство свідомості Крішни.

³⁰ Див.: Духовная экономика (<http://www.sunhome.ru/religion/11465/p4>).

³¹ Див.: Духовная экономика. Характеристика духовной экономики (<http://www.sunhome.ru/religion/11465/p3>).

³² У пантеоні численних індуїстських богів щонайменше три (Лакшмі, Ганеша, Кубера) відповідають саме за багатство, благополуччя, процвітання та удачу.

³³ Таке становище особливо характерне для сільської частини індійського суспільства, яке становить близько 75%.

³⁴ Перші три варни називалися двіджа — двічі народженими. Вважається, що представники цих соціальних станів і груп народжуються вдруге через ритуал освячення у формі надягання священного шнура. Такого привілею позбавлена найнижча з чотирьох індуїстських варн — шудри.

³⁵ Дхарма (від санскр. “закон”, “правило”) — один з базових релігійно-філософських термінів індуїзму, що означає моральний обов’язок, універсальний закон буття котрого потрібно дотримуватись індусу.

Ставлення до багатства та грошей в індуїзмі цілком логічно випливає із заперечення приватновласницьких мотивів і принципів сучасної економіки. Власний рецепт облаштування економічного життя людини ґрунтується не лише на кано-нах індуїзму, але включає й критичну оцінку недоліків домінуючої сьогодні мо-делі економіки: “Гроші, багатство – ось що важливо, і всі наші взаємовідносини визначаються ними. Якщо нам вдалося продемонструвати хороше вміння здобу-вати гроші або володіти ними, нас поважають, незалежно від наших особистих недоліків. Ось що таке суспільство матеріалістів”³⁶. Гроші в Духовній економіці не визнаються як обов’язкова її компонента, оскільки їх виникнення є явищем відносно новим, тоді як економіка (тобто вид діяльності, спрямований на отри-мання утилітарних результатів для задоволення потреб людини) існувала і рані-ше, не використовуючи тоді гроші для оцінки результатів цієї діяльності. Філосо-фія ставлення до грошей в індуїзмі ґрунтується на тому, що останні розглядають-ся як форма духовно-соціального відчуження. Попри те, що в сім’ї мають місце економічні за змістом дії та відносини, вони не визначаються грішми, оскільки кожен член родини ототожнює себе як продовження іншого (дочка – матері, син – батька, діти – батьків). Включення в ці відносини грошей спричиняє поступове захоплення матеріальними інтересами, вигодою, бажання здобути та примножи-ти власність і, як наслідок, віддалення людей і значне погіршення їх особистих відносин. Матеріальні потреби і бажання, опосередковані грошима як засобом їх задоволення, вибудовують таку конструкцію життя людини, яку в індуїзмі називають “матеріальним рабством”. У гл. 16 “Божественні і демонічні натури” “Бха-гават-Гіти” сказано: “Вони вважають, що чуттєве задоволення – найперша по-треба людської цивілізації. Таким чином, охоплені до кінця своїх днів незмірним неспокоєм, вони зазнають незліченних страхів й тривог. Обплутані тенетами со-тень і тисяч бажань, у полоні хтивості та гніву, вони всіма правдами й неправдами добувають гроші для чуттєвого задоволення” (Б. Г. 16.11-12).

У своїх коментарях до п’ятої пісні “Шрімат-Бхагаватам” (Ш. Б.) Шріла Праб-хупада висловлюється щодо грошей ще радикальніше та критичніше: “Іноді жива істота починає проявляти інтерес до жовтого поносу, відомому як золото, і ки-дається за ним у погоню. Це золото є джерелом матеріального багатства і зазд-рості... Ті, чий уми знесилені впливом гуни³⁷ пристрасті, спокушаються блиском золота так само, як людина, що страждає від холоду в лісі, піддається омані мерехт-ливих фосфоресцентних вогників грузького болота, приймаючи їх за вогонь” (Ш. Б. 5.14.7)³⁸.

Не таке категоричне і негативне ставлення індуїзму до приватної власності та багатства ми бачимо в коментарі Бхактиведанти Свами Прабхупади, який уже до-пускає певні “якщо” стосовно згаданих категорій: “Бідність – прокляття для лю-дини, що живе матеріальними уявленнями про життя... Живі істоти не створені для злиднів, оскільки вони – частки Верховного Господа, владики всього сушого.

³⁶ Див.: Введение в духовную экономику (<http://www.pravednost.org/Article.aspx?cid=141&pid=105>).

³⁷ Гуна – термін санскриту, що в буквальному перекладі означає “шнурок”, а в більш широ-кому розумінні – “якість, властивість”; одна з категорій індуїстської філософії, за допомогою якої позначаються три начала (Саттва-гуна (“гуна доброти”), Раджо-гуна (“гуна пристрасті”), Тамо-гуна (“гуна невігластва”)) матеріальної природи, що визначають спосіб життя, мислення і діяльності людської душі.

³⁸ Див.: Шрімат-Бхагаватам. Перевод и комментарии Бхактиведанта Свами Прабхупа-ды. А. Ч. Песнь пятая. Творческий импульс (<http://www.philosophy.ru/library/asiatica/indica/purana/bhagavata/rus/sb5txt/book05.html>).

Кожна жива істота має невід’ємне право насолоджуватися власністю Господа – як син успадковує майно батька. Це закон”³⁹.

Глибокий компаративний аналіз двох різних (матеріалістичного (проринкового) та індуїстського (духовного)) підходів до проблем економіки, проведений творцями концепції Духовної економіки, дозволив виявити головні, в їх розумінні, інституційні відмінності між ними, підвести своєрідну критичну риску в “дискусії” двох доктрин економіки (табл.).

На завершення слід відзначити, що індуїзм на рівні основних канонічних першоджерел⁴⁰, на відміну від інших світових релігій – християнства, ісламу та іудаїзму, частково оминає або ж приділяє зовсім небагато уваги таким важливим економічним категоріям, як процент, прибуток та податок, зосереджуючись на проблемах власності, розподілу, багатства, бідності, грошей, потреб, обов’язку тощо. Але загальна логіка концепції Духовної економіки дозволяє вибудувати певні гіпотези щодо цього. Негативне ставлення до гонитви за матеріальним і прагнення до збагачення взагалі, очевидно, проектується на ставлення індуїзму до прибутку та процента як до їх джерела. Проблема податку в такому випадку “вписана” в загальну структуру поняття обов’язку індуса. Проте, як зазначає Дханешвара дас у названому джерелі, традиційна система участі суспільства в розв’язанні проблем бідності та голоду має істотний недолік – вона імперсоніфікована⁴¹. Сплачені податки надходять до різного роду фінансових інститутів, бюджетів чи фондів, і платник податку реально виявляється ізольованим від персональної фінансової співучасті в соціальних проблемах суспільства.

**Порівняльна таблиця матеріалістичної і духовної економік
(згідно з Дханешвара дас)***

Матеріалістична економіка	Духовна економіка індуїзму
Особистість, гроші та предмети бажань несумісні	Особистість, гроші та предмети бажань нероздільні і гармонійні
Зосередження на собі та своїх інтересах	Зосередження на оточуючих
Умови змушують людину купувати і споживати	Людина зорієнтована на те, щоб віддавати
Конкуренція, жадібність, підкуп, злочин, корупція стають прийнятними засобами для досягнення бізнесових цілей та успіху	Зникають причини до жадібності і злочинних дій, система налаштовує на конструктивну співпрацю
Безвідповідальне ставлення до себе та інших, споживацький підхід до ресурсів планети	Стимулює відповідальність щодо себе та інших, сприяє ощадливому використанню обмежених ресурсів планети
Спонукає до максимального споживання	Культивує мінімум запитів
Заохочує експлуатацію та нерівність	Дає відчуття свободи і мінімізує експлуатацію
Розвиває гостре й егоїстичне почуття власності	Сприяє розвитку колективних цінностей і забезпечує прерогативу суспільних інтересів
Люди важко працюють і конкурують у гонитві за багатством і кар’єрним зростанням	Конкуренція – помірна, а праця – не її інструмент

³⁹ Див.: Введение в духовную экономику (<http://www.pravednost.org/Article.aspx?cid=147&pid=201>).

⁴⁰ Не взято до уваги різного роду коментарі, роз’яснення та спеціальні тематичні публікації, де ці категорії досліджуються та аналізуються з позиції індуїзму.

⁴¹ Див.: Д х а н е ш в а р а д а с. Введение в принципы и практику Духовной экономики – экономической системы, основанной на “Бхагавад-Гите” (<http://www.ojasvi.kiev.ua/buks/ekonomika.htm>).

Формується поведінковий стереотип, згідно з яким гроші є засобом, що розв'язує всі проблеми	Гроші не є універсальним інструментом розв'язання проблем
Люди працюють в обстановці недовіри та відчуження	Культивується атмосфера довіри і толерантності
Кожен шукає можливості для маніпулювання економічною системою у своїх інтересах за рахунок інтересів інших; шудри стають лідерами суспільства	Інструментом подолання несправедливості в розподілі суспільних благ є брахмани, які є намісниками Бога на землі

* Впорядковано автором на основі: Д х а н е ш в а р д а с. Зазнач. праця.

Висновки. Спроба дати вичерпне, універсальне і однозначне тлумачення різних аспектів і компонентів взаємозв'язку індуїзму та економіки наштовхується на складну систему соціальних перешкод у вигляді каст – те, що є прийнятним для члена однієї касты, може виявитися неприпустимим для представника іншої. Внаслідок цього індуїстська картина економічного устрою суспільства розкладається на неоднорідні і якісно відмінні змістові сегменти, ще раз актуалізуючи фундаментальний принцип “єдності у відмінностях” уже в економічній сфері.

Незаперечні успіхи Індії, виміряні в абсолютних (номінальних та реальних) показниках системи національного рахунку на фоні незрівнянно гірших показників, які характеризують стан продуктивності праці, свідчать про те, що таке економічне зростання сьогодні є результатом впливу переважно екстенсивних чинників, а не якісної компоненти – Духовної економіки. Остання, попри всю її позитивність та соціальну зорієнтованість, залишається гіпотезою, що потребує реального втілення.

Зазначимо, що індуїзм не тільки намагається сам адаптуватися до економічних викликів сьогодення, щоб залишатися соціально актуальним інститутом суспільства, а фактично без особливих публічних декларацій шукає компроміс між капіталістичною і соціалістичною економічними доктринами. Індуїстський пріоритет суспільного над особистим добре уживається з жорстко регламентованою ідеєю соціальної нерівності, культ аскетизму і мінімізації людських запитів та матеріальних потреб – з можливістю збагатитись. Ідеї Смітової “невидимої руки ринку” як найзагальнішого втілення концепції капіталістичної доктрини приймаються послідовниками Духовної економіки лише на умовах заміни “руки ринку” на “руку Бога”.

Звільнення від бажань та їх мінімізація як спосіб обійти гострі кути сучасної економіки та її глобальні проблеми (конкуренцію, обмеженість ресурсів, бідність, голод тощо) є засобом, який не спроможний перебудувати всю економіку планети – він ментально і культурологічно закритий межами самого індуїстського віровчення та його аскетичної субкультури. Хоча, як зазначають самі творці теорії Духовної економіки, вона не призначена для всіх і, можливо, навіть для більшості. Уже сьогодні чимало з того, що містять у собі “уроки” індуїстської економіки, може і повинно бути використано в модернізованій конструкції ринкової економічної доктрини. Утилітарні за своєю природою ринкові цінності зорієнтовані на культ споживача і споживання, спричиняють невідворотне і швидке “проїдання” ресурсного потенціалу планети, а також появу вже у близькому майбутньому нових глобальних економічних проблем. Об'єктивно виникає необхідність формувати нову філосо-

фію економіки, яка б давала можливість ефективніше розв'язувати фундаментальні проблеми людства і зберігати при цьому ресурси для прийдешніх поколінь. Як би схоластично не звучало відоме індійське прислів'я про те, що ми не успадковуємо землю від наших предків, а позичаємо її у наших дітей, воно, втім, окреслює більш перспективну концепцію економічного устрою людського життя.

Звісно, робити категоричні висновки щодо однозначного кореспондування індуїзму з якістю економічних процесів не варто. Не тільки індуїзм визначає зміст і систему економічних відносин, які мають місце в надрах національної економіки Індії. Наприклад, не можна заперечувати той факт, що в успіхах індійської економіки явно проглядається “британський слід”, адже в період від початку XVII і до середини XX ст. Великобританія здійснювала прямий колоніальний, а пізніше — протекторальний вплив на характер і зміст торговельно-економічних відносин фактично на всій території індійського субконтиненту. Британський освітньо-технологічний і ментальний внесок унікальним чином поєднався з індуїстською філософсько-світоглядною традицією, сформувавши прецедент нової економічної субкультури.

Концепцію Духовної економіки індуїзму, мабуть, не слід розцінювати як систему абсолютно альтернативних правил і принципів облаштування економічного життя суспільства і людини. Швидше, це просто інший погляд на один і той самий предмет, проте з принципово іншої філософської платформи. Його незаперечна корисність полягає, щонайменше, в тому, що дослідження предмета економічної науки з різних ментальних і релігійно-культурологічних точок зору, безперечно, наближає нас до глибшого розуміння його непростой суті.

Стаття надійшла до редакції 27 квітня 2011 р.
